

HAUTAUSMAIDEN HISTORIALLINEN JA MUSEAALINEN TUTKIMUS

Kristitty kirkko päätyi hautaamaan vainajansa maahan tai kalliohautoihin. Ruumishautauksen perusteluna oli Jeesuksen hautaustapa, joka oli sama kuin juutalaisilla ja usko ruumiin ylösnousemukseen. Aluksi kristityt vainajat haudattiin sukujensa ja sukulaistensa hautoihin, mutta jo 200-luvulta lähtien oli olemassa seurakunnallisia hautausmaita. Kristillisen lähetystyön edetessä Euroopassa myös hautaustapa vaihtui polttohautauksesta ruumishautaukseen, mm. Kaarle Suuri kielsi polttohautauksen ankarasti v. 784. Hautaustavan muutos on yksi merkki kristinuskon leviämisestä Suomeenkin.

Kristinuskon saadessa jalansijaa rakennettiin kirkot Länsi-Suomessa monasti vanhojen kalmistojen läheisyyteen. Hautausmaa ja kirkko sijoittuivat lähekkäin silloinkin kun kirkko rakennettiin ensin ja hautausmaa jälkeenpäin. Tämä ilmiö liittyy läntiseen peltoviljelyalueeseen ja kyläyhteisöperinteeseen. Itäsuomalaiset kirkon pystyttämisen jälkeenkin hautasivat vainajansa vanhoille hautausmailleen, jotka sijaitsivat saarissa, järvikannaksella tai niemenkärjissä vesiliikennereittien varrella. Ortodoksien kalmistot olivat aina kirkosta erillään. Harvaan asutuilla alueilla on vielä myöhään käytetty tilapäisiä hautapaikkoja ns. hauta- ja ruumissaaria, joista vainajat hyvillä keleillä kuljettiin kirkkomaahan siunattaviksi.

Hautausmaaperinteen kerroksellisuus

Suomalainen hautausmaaperinne on kerroksista. Luterilaisen aineksen ohella siinä on ollut jäänteitä katolisista näkemyksistä ja runsaasti elementtejä etnisestä kansanuskostamme.

Kristillisen käsityksen mukaan kuol-

leet oli toimitettava kunniallisesti hautaan ja suremisessa tuli osoittaa kohtuullisuutta. Hautojen ja hautausmaitten sijoittelu kuvasti ylösnousemususkoa hyvinkin konkreettisesti. Ensimmäiset ruumishautaukset toimitettiin maassamme siten, että vainajan jalat asetettiin kohti pohjoista, jossa etätuonelan ilmeisesti otaksuttiin olevan. Kristinuskon sisäistyksen myötä hautausuunnaksi tuli itä, valon ja Kristuksen toisen tuleminen ilmansuunta. (Matt 24:27). Kun vainaja lepäsi haudassa jalat itää kohden hänen silmänsä ikäänkuin tähyilivät ylösnousemusaamun sarastusta.

Leposija siunatussa maassa kuului kunnialliseen hautaukseen, ja se oli tärkeää rauhaan pääsemiseksi ja sielun pelastumiseksi. Kansa uskoi, että vainaja, joka jäi osattomaksi papin toimittamasta siirtymäriitistä ja siunatusta hautapaikasta ei saanut rauhaa. Hän harhaili ja kummitteli sijattomana sieluna. Tärkeätä oli, että myös kuolleena syntyneet täysiaikaiset lapset ja ennen kastamista menehtyneet pienokaiset pääsisivät siunattuun maahan. Tällaisia lapsia saatettiin Gezelius piispan suositusta noudattaen vaivihkaa sijoittaa kastetulle vainajalle avatun haudan sivuun. Lapsia saatettiin panna myös köyhien yhteishautaan isojen kirstujen lomaan. Hätäkastetut lapsivainajat saivat kastetulle vainajalle kuuluvan hautauksen.

Kansalle kirkon seutu oli tabu, sitä kunnioitettiin ja pelättiin. Pelättiin että hautausmaalta tarttuu kalma, joka tuo sairautta ja onnettomuutta. Siellä piti liikkua hillitysti, eikä sieltä saanut taittaa ruohonkorttakaan. Vain tietäjät käyttivät hautausmaan voimia hyväkseen praktiikassaan. Hautausmaa oli vainajien omaisuutta, johon kajoamisen vainajat kostivat.

Hautausmaat levittyivät vastavasti kirkon itä ja eteläpuolelle, joka oli

arvostetuinta aluetta. Tänne sijoittuivat maksulliset yksityishaudat. Köyhien yhteishaudat sijoittuivat kirkkomaan vähempiarvoisiin osiin. Hautausmaan pohjoisosa oli sen sijaan pelätty pahlaisen loukko, murhamulta. Se oli kunniamattomasti haudattuja varten. Kansa uskoi, että viimeisellä tuomiolla kirkon seinät kaatuisivat pohjoiseen päin, ja siellä lepäävät vainajat niiden alle jäädessään jäisivät myös osattomiksi ylösnousemuksesta. Jos jostain syystä kirkkomaata jouduttiin laajentamaan se tehtiinkin aina joko etelään tai itään päin.

Kirkon seinän vierusta oli arvokas hautapaikka, eri paikkakunnilla seinävieriin muodostui ns. juhlarivejä, joista lepopaikan saivat papit ja seurakuntien pitkäaikaiset työntekijät. Katolisenä keskiaikana katsottiin myös eduksi että seinän viereen haudattaessa varpaat tulisivat seinään päin. Räystäistä tipuva vesi vilvoittaisi varpaita ja helpottaisi siten oloa kuoleman jälkeisessä kiirastulessa.

Kunniallisen hautauksen korkein aste oli tulla haudatuksi kirkon lattian alle. Tämä tapa periytyy jo keskiajalta, mutta rahvaan keskuudessa se yleistyi vasta 1600-luvulta. Alttarin seutu oli kalleinta aluetta. Lopulta kaikki halusivat päästä kirkon permannon alle kunnian vuoksi ja sielun pelastuksen varmistamiseksi. Ahtaat kirkonalustat täytyivät pian ja arkkujen peitekerros jäi luvattoman ohueksi. Peittämättömistä haudoista varsinkin kesäkuumalla kohosi kalman haju, jota turhaan yritettiin peittää havuin ja hajuvesin.

Uudet metsähautausmaat

Papisto anoi kirkkoonhautaamisen lopettamista mm. vuoden 1779 valtiopäivillä, toistaiseksi turhaan. Kaupungeissa tapa osittain lopetettiin, mutta maaseudulla se kuitenkin jatkui. Esimerkiksi Pälkäneellä oli seurauksena se, että kirkon alle haudattiin enää emäntiä ja isäntiä, ei itsenäisiä ja palkollisia. Kuvaavaa onkin sananlasku: "Rikas nukkuu kirkon alla, köyhä nukkuu nurmen alla". Lopullisesti kirkon alle hautaaminen kiellettiin keisarin päätöksellä 1823 ja maan päälle hautaaminen lailla 1879.

Pienet kirkkoja ympäröineet kirkkotarhat täyttyivät nopeasti kun lattialle

hautaus loppui. Vaikka jo piispa Gezelius vanhempi oli tähdentänyt suunnitelmallisuutta hautausmaan käytössä, haudattiin vainajat 1800-luvun alussa täysin suunnittelemattomasti. Paikan saattoi varata sieltä, mistä eniten miellytti ja hinta määräytyi juoksumetreittain. Sekavuutta vielä lisäsi se, että kaikissa seurakunnissa ei ollut haudankaivajaa, vaan omaiset kaivoivat haudan itse. Hautalutteleita ja karttoja ei juuri käytetty.

Vuoden 1879 terveydenhoitoasetuksen mukaan hautasijan sai käyttää uudestaan 20 vuoden kuluttua, mutta sattumanvaraisen paikanvalinnan ja kirkkotarhan ahtauden vuoksi lahoamattomia arkun ja ruumiin osia nousi maan pinnalle ajelutimaan sikojen ja koirien kaluttavaksi. Mitä siat sitten hautausmaalla tekivät? Hautausmaan heinä ja laiduntaminen kuitenkin kuuluvat usein joko lukkarin tai sution palkkaetuihin. Siksi monet sukuhaudat aidattiinkin, jotta eläimet jättäisivät ne rauhaan. Siivottomuutta lisäsi se, että monin paikoin rivihautakanava kaivettiin auki jo kesällä talven kuolonsatoa varten. Piirilääkäri Edward von Bonsdorff kertoo esimerkiksi Messukylän vanhan kirkon ympärillä olleesta hautausmaasta seuraavaa: "*Se näyttää jo mädänneine, hirsistä tai laudoista rakennettuine sukuhautoineen sekä sangen epätasaisine maanpintoineen sangen siivottomalta*". Hautausmailla laiduntaminen kiellettiin vielä vuoden 1929 hautausmaiden malliohjesäännössä ja yhteishautakanavat vuonna 1927.

Uudet hautausmaat tulivat tarpeelliseksi, kun näiden vanhojen kirkkotarhojen laajentamiseen terveydenhoitolain säätämisen jälkeen hygieniasyistä hyvin harvoin suostuttiin. Uudet hautausmaat syntyivätkin kirkonkylien ulkopuolelle 1-5 kilometrin päähän. Näitä perustettiin maassamme runsaasti vuosina 1885-1895. Esimerkiksi Tampereella nykyisen Aleksanterin kirkon ympärillä oleva hautausmaa kävi ahtaaksi ja uusi perustettiin kaukaiselle Kalevankankaalle 1880.

Kansa nimitti uusia hautausmaita usein metsähautausmaiksi, joiksi ne eivät kuitenkaan jääneet. Ne yleensä perustettiin siten, että alue hakattiin puuttomaksi, jonka jälkeen suoritettiin rakentamistyöt ja alue aidattiin. Hautausmaaksi ei kelvannut mikä tahansa mäkitöyräs, hautaa kaivettaessa oli päästävä

vaivattomasti kolmen kyynärän eli 178 sentin syvyyteen. Näillä uusilla alueilla hautojen arvostukset muodostuivat hieman toisin perustein kuin vanhoissa kirkkotarhoissa, joko ensimmäisen mullan eli sukuhautojen, toisen mullan eli määräraikaisten yksityishautojen ja rivihautojen välillä horjui. Arvostetuksi alueeksi tuli milloin pääkäytävän reuna, kappelin seinusta tai maantien puoli.

Erilliseen hautausmaahan joutuminen tuntui monen kansalaisen mielestä turvattomalta ja häpeälliseltä. Uudet hautausmaat nimettiin usein ensimmäiseksi haudatun vainajan mukaan. Hänestä tuli tavallaan hautausmaan nimikkopyhimys tai haltia - miten kukin asian ajatteli - jolta tietäjät sitten kävivät kyselemässä tietoja.

Edellä oli jo puhe hautausmaiden yleisestä siivottomuudesta ja istutusten puuttumisesta. Puuistutusten niukkuuteen oli vaikuttanut ratkaisevasti kirkkomaiden hautausjärjestys, joka käytti maaston niin tarkasti, ettei istutuksille jäänyt sijaa. Kuninkaallisessa kirjeessä vuodelta 1804 oli kehoitettu ympäröimään uudet hautausmaat puuistutuksin, mutta se ei johtanut tuloksiin. Hautausmaihin ei kansa koskenut siksiäkään, koska niitä pidettiin pyhinä ja vaarallisina paikoina. Romantiikan luonnonpalvonta toi koristekasvit hautausmaalle, meillä aloitteen tekijöinä toimivat papit, opettajat ja säätyläiset.

Hautausmaiden vaaliminen mahdollistui, kun niiden tabuluonne alkoi väistyä myös kansankin mielissä. Istutuksilla, joilla oli aikaisemmin ollut lähinnä symbolis-mytologinen merkitys (esim. pihlaja=pyhä puu, tuija=elämän puu) alkoikasvavassa määrin olla esteettinen ja hygieeninen tarkoitus. Turun hautausmaa sai ensimmäisen puutarhurinsa (F.Wigander) ja istutuksensa 1860-luvulla ja kortteleita erottamaan rakennettiin ensimmäiset puukäytävät. Muualla maassa seurattiin vähitellen esimerkkiä.

Vuoden 1918 sotaa voidaan pitää käännekohtana, joka muutti suhtautumisen hautausmaiden hoitoon myönteisesti. Sankarihaudoille tehtiin kummut istutuksineen ja niille pysytettiin muistomerkkejä. Sankarihautojen koristaminen tarjosi esimerkkejä yksityisten leposijojen kunnostamiselle, joilla istutukset alkoivat yleistyä 1920.1930-luvuilla. Vasta 1930-luvulla monillehautoisille saatiin

tehdyksi hautasuunnitelma ja -luettelo.

Leposijat

Moneen kertaan haudatuilla kirkko- mailla hautapaikat unohtuivat pian. Kansan haudoille pystytettiin usein puuristi tai iskettiin pystyyn paalu tai ruumislauta, joka sitten lahosi pian. Talollisten puuristit ja paalut olivat puusepän taidonnäytteitä ja saattoivat kestää kymmeniäkin vuosia.

Haudan häviäminen ei liene tuntunut kansasta niin pahalta kuin nykyään yksilöllisyyttä ja pysyvää muistoa korostavassa ajassa ajatellaan. Hautaamisen ensisijaisena tarkoituksena oli saattaa vainaja tästä elämästä tuonpuoleiseen. Kun he lopulta sulautuivat yksilöllisyytensä menettäen hautausmaan väkeen, hautapaikatkin saivat unohtua. Ihmiselämän muiston katoavaisuus toteutui kirjaimellisesti.

Hautakivellä on vanha kristillinen perinne, se symboloi kiveä Jeesuksen haudan suulla, risti on puolestaan ylösnousemuksen tunnus. Ristit joko noettiin tai tervattiin, myöhemmin maalattiin öljy- tai liinaväreillä mustaksi tai valkoiseksi.

Kivistä hakatut ja veistetyt hauta- muistomerkit ovat olleet käytössä vuosisatoja laakakivinä kirkkojen latioissa. Kun hautaukset siirrettiin kirkkojen ulkopuolelle, kivet sijoitettiin haudoille vanhan tavan mukaan vaaka-asentoon. Seuraavaksi käyttöön otettiin puolipysty, eli ns. tynnykivi. Kun kivisiä muistomerkkejä alkoi ilmaantua 1800-luvulla yhä useammin varakkaitten haudoille, niitä joskus paheksuttiin turhan pröystäilyn ilmauksina ja myös siitä syystä, että niiden katsottiin vaikeuttavan ruumiin ylösnousemista viimeisenä päivänä. Kun Oriveden Ensimmäinen kivinen hautapaasi sijoitettiin pitäjän napamiehen haudalle haudankaivaja ihmetteli: *"Jaha kun ylösnousemus tulee, nin eihän se isäntä kiven alta pääse, että toiset on sillon jo Kiikan ahteella, ja senhän tarttis olla ensimmäisenä ninkun se eläissäänkin oli"*.

Rautaristejä on ollut käytössä sekä valu- että takorautaisia, jotka ovat vanhempia. Ne olivat monati paikallisten seppien taidonnäytteitä. Valurautaiset muistomerkit tulivat takorautaisten rin-

nalle 1830-luvulla. Ne olivat pääasiassa saksalaisen mallin mukaan valmistettuja ristejä tai laattamaisia hautamuistomerkejä.

Tyylisuunnat ovat vaikuttaneet hautamuistomerkkien muotoon ja koristeluun yleensä hitaammin ja niukemmin kuin rakennuksiin ja asuntojen sisustuksiin. Muistomerkit ovat leimallisesti konservatiivisia. Silti voidaan puhua muutamista selvistä tyylipiirteistä. Valurautaristit koristeluineen kertovat gotiikasta. Kivisistä hautamuistomerkeistä näyttäytyy puolestaan uusklassismi obeliskeineen, kolonnoineen ja jalustalle asetettuine kivimaljakoineen. Myös kansallisromantiikka ja jugend ovat jättäneet jälkensä muistomerkeihin.

Samalla tavoin kuin varallisuus ja sosiaalinen asema heijastuivat vainajan arkuun, hautauskultueeseen ja hautausmaahan sijoittumiseen, se näkyi myös muistomerkeissä. 1800-luvulta 1940-luvulle oli tapana, että mitä varakkaampi ja huomattavampi vainaja oli, sitä kalliimpi ja näyttävämpi hautamuistomerkki hankittiin haudalle. Niitä tilattiin myös tunnetuilta taiteilijoilta. Valurautaiset ja taotut ristit ja suuret pystykivet, obeliskit sekä kolonnat olivat makusukkyisten suosiossa. Varattomampi väki tyytyi puisiin itsetehtyihin muistomerkeihin.

1900-luvun alkupuolella köyhempi kansa yritti jäljitellä varakkaitten hautamuistomerkejä. Puusta pyrittiin tekemään marmoriristejä, betonista valettiin haudalle reunakiviä. Varattoman ja varakkaan eriarvoisuus näkyi muistomerkeissäkin aina 1940-luvulle saakka, jolloin muotiin tulivat standardikokoiset tasarvoa korostavat hautakivet, matkalaukut.

Mitään puhdasta suomalaista hautausmaakulttuuria ei ole olemassa. Hautausmaittemme malli ja ihanne välittyi meille pääasiassa saksalaiselta kulttuuri-alueelta, sieltä on peräisin myös niinkin konkreettinen asia kuin reunakivet, jotka Helsingin hautausmaiden tarkastaja Ivar Stähle toi mukanaan ja säädätti niiden käytön pakolliseksi Helsingin hautausmaille.

Vuosisadan vaihteen jälkeen ympäristökulttuuria uudisti saksalaisten esikuvien mukaan omaksuttu puutarhakaupunki-ideologia. Kansainvälinen funktionalismi korosti 1930-luvulta lähtien luonnonläheisyyttä ja tervettä yksinkertai-

suutta niin muodoissa kuin materiaaleissa. Nämä aatteet näkyivät vielä 1950-luvun rakentamisessa. 1960-luvulla periaatteet köyhtyivät, ja tehokas elementtirakentaminen valtasi alaa. Hautausmaillamme elementit ovat noita yksitotisia matkalaukkuja. 1980-luvulla ihmisten kiinnostus menneisyyteen kasvoi ja se toi mukanaan rakentamisessakin kaipuun menneen ajan moni-ilmeisyyteen ja samalla myös rikasmuotoiseen hautausmaakulttuuriin ja sen vaalimiseen.

Hautausmaiden konkreettinen tutkimus

Ensimmäiset hautausmaita käsittelevät julkaisut liittyvät Suomessa 1800-luvun loppupuolen kansalliseen historiankirjoitukseen. Kirjoittajana on taidehistorioitsija Emil Nervander. Saksassa ja Pohjoismaissa 1910-luvulla virinneen hautausmaiden uudistusliikkeen teki Suomessa tunnetuksi kirkkoherra V.I.Forsman. Varsinainen hautausmaiden puolesta-puhuja oli kirjailija Maila Talvio, joka vuonna 1927 julkaisi teokset Jumalan puistot ja taiteilija Ilmari Virkkalan kanssa hän vuonna 1933 perusti Hautausmaiden ystävät r.y.:n.

Suomessa hautausmaitten systemaattinen kartoitus on vasta alullaan. Vuonna 1984 kirkkohallitus kehotti tuomiokapituleja asettamaan paikallisen asiantuntijaelimen huolehtimaan hiippakunnan alueella olevien seurakuntien hautausmaakulttuuriasioista. Ensimmäiset toiminnot asetettiin seuraavana vuonna. Niiden tehtävänä on kartoittaa hautausmaiden kulttuuriarvoja, valmistella ohjeita vanhojen hautausmaiden kunnostuksesta ja edistää hautausmaakulttuuriin ja sen suojeluun liittyvää tiedotus- ja koulutustoimintaa.

Tampereen hiippakunnan alueella on konkreettista kartoitustyötä tehty vuosina 1988-1990 aikana Pälkäneellä ja Tampereella. Tampereelta on systemaattisesti tutkittu Messukylän kolme hautausmaata ja Kalevankankaan vanhimman osan tutkimukset saadaan loppuun kesän 1990 aikana. Kesällä 1989 kirkkohallitus hyväksyi hautausmaakartoitusta varten suunnitellun luettelointilomakkeen, jonka avulla hautojen inventointi on tarkoitus suorittaa kaikissa Suomen seurakunnissa. Kunnianhimoisena tavoitteena

on luoda koko maata koskeva ATK-arkisto muutaman vuoden kuluessa. Pisimmällä tällä hetkellä työ on Lapuan hiippakunnassa.

Mikä hautausmaa sitten on, onko se vain välttämätön paha ja tapa päästä eroon vainajasta? Ei. Se on maisema taidetta, haudattujen uskomusten heijastumaa, puistokulttuuria, ja ennen kaikkea paikkakunnan historia pienoiskoossa. Se on täynnä elettyä elämää, josta maisema ja muistomerkit kertovat meille, jos me osaamme niitä lukea. Muistomerkeistä saa tietoa yhteiskunnan sosiaalisesta rakenteesta, yksittäisten ihmisten elämästä, joskus jopa kuolintavasta.

Hautausmaiden kartoituksessa lähtökohtana ei ole pelkkä muistomerkki, tai yksityinen hauta vaan kokonaisuus. Tärkeitä tieteenkin ovat myös taideteokset ja merkkimiesten haudat, mutta sen vähäarvoisempia eivät ole tavallisen rahvaan haudat. Eriteltäessä haudan ja muistomerkin arvoa on otettava huomioon ainakin seuraavia seikkoja:

1. Harvinaisuus: onko se ainut laatuaan tai edustaako se katoavaa tyyppiä.
2. Edustavuus: onko se aikakaudelleen tai paikkakunnalle luonteenomainen tyyppi.
3. Alkuperäisyys: onko se säilynyt muuttumattomana
4. Symboliarvo: onko sillä merkitystä jonkin historiallisen tapahtuman tai yhteiskunnallisen kehityksen tulokinnassa.
5. Merkitys avainkohteena: onko se edellisen lisäksi toiminut vaikutukseltaan heijastavana, esim. tyyppiä luovana mallina.
6. Yhtenäisyys: hautausmaan historiallinen alue on yhtenäinen.
7. Kerroksisuus: eri-ikäiset muistomerkit ovat sopusoinnussa keskenään tai muodostavat selkeän kuvan historiallisesta kehityksestä.
8. Liittyminen ympäristöön: sinänsä vaatimatonta muistomerkki saattaa olla olennainen ympäristökokonaisuuden kannalta.

Säilyttämisen ongelmat hautausmailla ovat moninaiset. Kaikkea ei voida eikä pidäkään säilyttää, tarkoituksena ei ole hautausmaiden museoiminen, paremmin kehittäminen. Hautausmaan luonteeseen kuuluu muuttuvuus, se on yhtä kerroksinen kuin elämä itse. Nyt suoritettavalla konkreettisella kartoitustyöllä

on tarkoitus estää arvokkaan aineksen katoaminen. Tallentaminen tapahtuu systemaattisesti hauta haudalta, kaikki tiedot muistomerkin mittoja ja tekstejä myöten merkitään muistiin ja varustetaan valokuvin. Tiedot säilyvät vaikka hauta joskus jostain syystä jouduttaisiin ottamaan käyttöön. Meidän tehtävämme on omalta osaltamme säilyttää oikea kuva menneisyydestä, jossa ovat mukana niin vähäväkiset kuin mahtimiehetkin.

Kirjallisuutta:

Erkamo, V.: Suomen hautausmaiden historiasta ja niiden ensimmäisistä koristekasveista. - Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 1978/1979, Loimaa 1979.

Forsman, V.I.: Hautausmaista, niiden järjestämisestä ja kaunistamisesta. Kristillisen taideseuran esitelmää 8. Helsinki 1926.

Hautausmaiden käsikirja. Toimittanut Hautausmaiden ystävät ry. Porvoo 1936.

Helin, Martti: Hautausmaitten kulttuurihistoriallinen arvoittaminen. Teoksessa Hautausmaakulttuurin inventointiraportti 1989. Tampereen hiippakunnan hautausmaakulttuuritoimikunnan moniste 1.

Jyväskylän vanha hautausmaa, toim: Keski-Suomen museo, Jyväskylä 1989.

Knapas, Marja-Terttu: Hautausmaat - museointi vai kehittäminen. Esitelmä Suomen hautausmaa- ja krematorioliiton koulutuspäivillä Helsingissä 22.-23.5.1989.

Koskenvesa, Esko: Hautaustapa kristillisen toivon heijastajana. Esitelmä Suomen hautausmaa- ja krematorioliiton koulutuspäivillä Helsingissä 22.-23.5.1989.

Maasalo-Marttila, Leena: Hautausmaakulttuurissa esiintyvä sosiaalinen eriarvoisuus, Jyväskylän vanha hautausmaa esimerkkinä. Hautausmaakulttuuri, Pirkanmaan XVIII museopäivän esitelmät. Tampereen museolautakunnan ministeita 15.

Saloniemi Marjo-Riitta - Tuulasvaara-Kaleva, Tiina: Hautauskulttuurin inventointi Pälkäneen hautausmaalla syksyllä 1988 - raportti työstä ja sen ongelmista. Teoksessa Hautausmaakulttuurin inventointiraportti 1989. Tampereen hiippakunnan hautausmaakulttuuritoimikunnan moniste 1.

->

->

Saloniemi Marjo-Riitta - Tuulasvaara-Kaleva, Tiina: Messukylän kolme hautausmaata. Julkaisematon käsikirjoitus. Tampere 1989.

Saloniemi Marjo-Riitta - Tuulasvaara-Kaleva, Tiina: Tampereen Kalevankankaan hautausmaa. Julkaisemato käsikirjoitus. Tampere 1990.

Väyrynen, Leo: Hautausmaat maamme kirkollisessa kansanperinteessä. Esitelmä Suomen hautausmaa- ja krematorioliiton koulutuspäivillä Helsingissä 22.-23.5. 1989.